

Inhoud

Aan de grenzen van de canon 9

De Oudheid – inleiding 17

Aspasia van Milete 29

Hipparchia van Maroneia 35

Leontion 39

Ban Zhao 44

Macrina de Jongere 50

Hypatia van Alexandrië 56

De Middeleeuwen – inleiding 65

Râbi'a van Basra 76

Hildegard van Bingen 82

Héloïse 89

Hadewijch 95

Mechthild van Maagdenburg 102

Marguerite Porete 108

Christine de Pizan 114

De Renaissance – inleiding 123

Laura Cereta 131

Mirabai 136

Tullia d'Aragona 144

Teresa van Avila 150

Olympia Fulvia Morata 156

Moderata Fonte 162

Marie le Jars de Gournay 168

Lucrezia Marinella 175

De vroegmoderne tijd – inleiding 183

- Anna Maria van Schurman 195
- Antoinette Bourignon 202
- Christina van Zweden 209
- Anne Conway 215
- Laura Bassi 221
- Dorothea Christiane Erxleben-Leporin 227
- Josina Carolina van Lynden 232
- Belle van Zuylen 238
- Mary Wollstonecraft 244
- Caroline Michaelis-Böhmer-Schlegel-Schelling 250

De 19e eeuw – inleiding 259

- Anne Louise Germaine de Staël 269
- Harriet Martineau 275
- Harriet Taylor Mill 281
- Bertha von Suttner 287
- Olive Schreiner 293
- Pandita Ramabai 300
- Jane Addams 305
- Lou Andreas-Salomé 312
- Emma Goldman 318
- Rosa Luxemburg 325

De 20e eeuw en verder – inleiding 333

- Carry van Bruggen 350
- Edith Stein 356
- Ksenija Atanasijević 363
- Susanne Langer 369
- Bing Xin 375
- María Zambrano 381
- Ayn Rand 387
- Hannah Arendt 393
- Simone de Beauvoir 400
- Simone Weil 406
- Iris Murdoch 412
- Elizabeth Anscombe 417
- Ágnes Heller 423
- Luce Irigaray 429
- Susan Sontag 435
- Sophie Oluwole 441

Leila Ahmed 447
Julia Kristeva 453
Gloria Evangelina Anzaldúa 459
Chantal Mouffe 466
Donna Haraway 472
Martha Nussbaum 479
Werewere Liking 486
Nkiru Uwechia Nzegwu 493
Judith Butler 498
Saba Mahmood 505

De auteurs 511

Aan de grenzen van de canon

Leontion, geroemd om haar elegante schrijfstijl en scherpe pen, leefde omstreeks 300 voor Christus in een leefgemeenschap van geestverwanten, die Epicurus buiten Athene had opgezet. Zo'n zeven eeuwen na haar dood laat de retor Alciphron haar in fictieve brieven aan het woord. Ze beklagt zich over haar bezitterige minnaar Epicurus: 'Hij mag zijn Belangrijkste Leerstelling over de Natuur en zijn verdraaide Canons voor zichzelf houden! Dat hij mij dan meesteres over mezelf laat zijn, zoals dat van nature past.'

9

Dit boek laat uitsluitend vrouwelijke denkers aan het woord. Waarom? Omdat zij – een enkele uitzondering daargelaten – niet opgenomen zijn in de traditionele, alom geaccepteerde canon. Zij zijn niet toegetreden tot de kring van filosofische vakbroeders, zijn op den duur vaak weggezaakt in het collectieve geheugen en op die manier onbekend gebleven. Aan die onbekendheid wil dit boek een einde maken. In die zin tornt het aan de grenzen van de filosofische canon.

Wat verstaan wij als redactie onder filosofie? Filosofen zijn voor ons diegenen die een bijdrage leveren aan de grondslagen van het denken. Zij reflecteren op de meest fundamentele vragen over het menselijk bestaan, de plaats van de mens binnen grotere verbanden en de aard van de natuur en de kosmos. Religie en filosofie zijn lange tijd met elkaar verweven geweest. Zelfs in de rationalistische westerse Verlichting zijn veel filosofen niet anti-religieus omdat, zo stellen zij, het boek van de natuur door God is geschreven en door de rede ontcijferd kan worden. Eenzelfde verwevenheid geldt voor de filosofie en wat nu de vakwetenschappen worden genoemd. Zo werden de natuurwetenschappen nog tot in de 18e eeuw als onderdeel van de filosofie behandeld.

Vrouwen hebben zich door de eeuwen heen buiten de traditionele onderwijsinstellingen om geschoold. Grotendeels uitgesloten van onderwijs en onderwijsinstellingen, hebben zij creatieve omwegen bewandeld om hun denken te ontwikkelen. Zij leerden lezen en studeren onder leiding van een gouvernante, een oudere broer, vader of echtgenoot. Vaak onderhielden zij een uitgebreide correspondentie met de intellectuele elite van hun tijd, of

vormden het centrum van een ‘salon’. Veel vrouwelijke denkers zochten hun toevlucht tot de literatuur, en schreven filosofische romans of essays. Dat het filosofische werk van vrouwen vaak andere vormen aanneemt, heeft er mede toe geleid dat zij niet in de canon werden opgenomen. Met de aandacht voor het denken van deze vrouwen werkt dit boek dus nog op een andere wijze aan de grenzen van de filosofische canon, in zoverre dat ook andere vormen van filosofiebeoefening dan de traditioneel aanvaarde in het vizier komen. Dit geldt ook in de zin dat wij hier een poging ondernemen om het denken van vrouwen uit andere tradities dan de westerse aan bod te laten komen; ook in dit opzicht wordt getornd aan wat traditioneel onder filosofie wordt verstaan.

10

De bijdragen van vrouwen aan de filosofie strekken zich uit tot tal van terreinen en thema's, maar enkele zwaartepunten laten zich onderscheiden. Een eerste zwaartepunt wordt gevormd door de (proto)feministische thematiek; in vele toonaarden wordt het idee van de hand gewezen dat vrouwen inferieur zouden zijn aan mannen. Niet toevallig zien we in de geschiedenis feministische golven samengaan met een toename van het aantal vrouwelijke denkers – een veranderend intellectueel klimaat creëert een grotere ruimte voor vrouwen om de pen op te nemen. Tegelijkertijd zijn het deze vrouwen die de feministische thematiek opstuwden en vormgaven. Toegankelijkheid van onderwijs voor meisjes en het recht op vrouwelijke geleerdheid waren daarbij de voornaamste kwesties. Veel filosofes beargumenteerden de geschiktheid van de vrouw voor alle vormen van studie.

Hypatia van Alexandrië werd rond het jaar 400 het eerste vrouwelijke hoofd van de Alexandrijnse Platoonse school. Anna Maria van Schurman trad in de 17e eeuw als eerste vrouw toe tot de Nederlandse universitaire wereld; zij mocht in Utrecht colleges volgen. In beide gevallen betreft het echter de spreekwoordelijke uitzondering op de regel dat meisjes en vrouwen geen toegang hadden tot openbaar onderwijs. Filosofes van alle tijden en alle landen hebben zich daar dan ook voor beijverd, van Ban Zhao in China (45-114) en de Venetiaanse Lucrezia Marinella (1571-1653) tot Simone de Beauvoir (1908-1980), voor wie ook niet alle onderwijsinstellingen open stonden.

Grotendeels uitgesloten van de openbare centra van kennis gaven vrouwen veelal ook praktisch vorm aan hun denken. Dat is een tweede zwaartepunt dat we aantreffen: een gerichtheid van het denken op het eigen handelen en het dagelijkse leven, in contrast met de gevestigde academische filosofie die daar in toenemende mate juist los van kwam te staan. De levensbeschrijvingen van de filosofes vormen dientengevolge een aparte, informatieve lees-

lijn in dit boek. Een boeiende leeslijn, ook omdat veel filosofes hun leven moesten uitvinden. Zij werden geconfronteerd met dominante patronen van vrouwelijkheid; obstakels waar zij zich een weg om- of doorheen moesten banen. Daarmee verlegden zij grenzen: ook om deze reden blijven hun levens inspireren.

Laura Bassi (1711-1778) was op haar eenentwintigste de eerste Europese vrouw die de titel van ‘doctor in de filosofie’ verwierf. Tien jaar eerder, in 1722, had de universiteit van Bologna geweigerd de titel van doctor toe te kennen aan Maria Vittoria Delfini Dosi, omdat ‘het een grammaticale tegenspraak zou zijn om een vrouw tot “doctor” te benoemen, net zoals het een tegenspraak zou zijn om een vrouw “ridder” te noemen’. Woorden zijn vaak een middel om groepen mensen uit te sluiten, in te perken en op hun plaats te wijzen. Het is een probleem waar geen enkele tekst – en schrijver – zich aan kan onttrekken.

11

Over het woordgebruik in deze publicatie is langdurig gediscussieerd. Consequent taalgebruik lijkt vaak overdreven: de vrouwelijke vorm voor vrouwen, de mannelijke vorm voor mannen. Als we spreken van wetenschapster of hooglerares is dat hinderlijk, en bovendien is consequentie een te hoog gegrepen ideaal, omdat de Nederlandse taal die zelf ontbeert. Het Nederlands kent een communiste en een socialiste, maar geen liberale; een mystica en een theoretica, maar geen musica. Enig pragmatisme en een creatieve aanpak was het devies, waarbij we ons vooral hebben laten leiden door esthetische overwegingen: wel filosofe, maar geen ‘denkster’.

Helaas is een creatieve aanpak geen oplossing voor alle problemen. Deze publicatie maakt gebruik van tijdsindelingen die de besproken filosofes in een mal persen waarin zij niet altijd passen. Zo maken we gebruik van de conventionele westerse tijdsindeling: Oudheid, Middeleeuwen, Renaissance. Maar hoort de uit Zuid-Irak afkomstige islamitische mystica Râbi‘a van Basra wel in de Middeleeuwen thuis en de 16e-eeuwse Bhakti-dichter Mirabai in de Renaissance?

Een eurocentristisch tijdperk loopt ten einde, het begin van een mondiale benadering dient zich aan. Alle afzonderlijke geschiedenissen van Afrikaanse, Indiase, Chinese en westerse filosofie zijn nu echter nog de specialismen van deskundigen: een geïntegreerd filosofisch raamwerk bestaat nog niet. Voor deze bundel hebben we ervoor gekozen om binnen de periodieke inleidingen steeds die niet-westerse tradities kort te bespreken die in een lemma aan bod komen. Nog een grens waaraan wij slechts beginnen te tornen, en die veel verder op moet schuiven.

Een ander probleem in dit verband is dat in de westerse filosofie het denken wordt toegeschreven aan het individu. Een analyse van een westerse filosofische stroming betekent: het analyseren van het gedachtegoed van een aantal specifieke filosofen. Ook in dit boek wordt voor die benadering gekozen, waarmee we een andere benadering buiten de deur zetten: die van *indigenous thought*. Indigenous thought schrijft ideeën niet toe aan individuele Grote Denkers, maar ziet ze als resultaat van ontwikkelingen binnen een gemeenschap. Een integratie van deze twee benaderingen lijkt nog ver in het verschiet te liggen.

12

Over de opbouw van dit boek

Iedere afzonderlijke tijdsperiode – van de Oudheid tot de moderne tijd – wordt in dit boek allereerst in een algemene inleiding behandeld, waarbij de belangrijkste filosofische stromingen en vrouwelijke denkers binnen die periode aan bod komen. Deze inleidingen vormen als het ware een boek in het boek. Zij zijn afzonderlijk te lezen als een beknopte introductie op de geschiedenis van vrouwen in de filosofie. In deze inleidingen zijn de namen van een aantal filosofes vetgedrukt; hun leven en werk worden in een apart lemma uitgebreider besproken, aangevuld met een beknopte bibliografie. De lezer kan het boek als naslagwerk raadplegen, waarbij de lemma's apart worden gelezen. Enige overlap tussen de verschillende lemma's is daarom onontkoombaar. Ook binnen de inleidingen komen enige herhalingen voor, voor zover het filosofes betreft die op het snijvlak van twee periodes leefden en werkten.

Hoe is onze keuze van filosofes tot stand gekomen? Het was niet alleen van belang of de vrouwelijke denker een originele bijdrage heeft geleverd aan de ontwikkeling van het denken, maar ook in hoeverre haar werk invloed heeft gehad in haar eigen tijd of daarna. Wij hebben ons daarbij uitgebreid laten adviseren door nationale en internationale deskundigen. Voor het schrijven van de lemma's over de op deze wijze geselecteerde filosofes zijn auteurs aangezocht. Daarbij kwamen onvermijdelijk pragmatische kwesties als beschikbaarheid van deskundige wetenschappers en de kwantitatieve verdeling over tijdseenheden en continenten om de hoek kijken. Ook in dit opzicht zijn we ons bewust van de grenzen van deze bundel: het gaat hier niet om een encyclopedie. We pretenderen niet dat onze selectie van vrouwelijke denkers in enig opzicht 'compleet' is. Binnen het deel over de 20e eeuw komen meer denkers aan bod dan in de Oudheid, een onevenwichtigheid die ook te maken heeft met de grotendeels summiere overlevering van geschriften uit deze tijd. In de laatste lemma's voeren we een

aantal hedendaagse filosofes op. Een noodzakelijk willekeurige keuze: van de filosofes van nu weten we nog niet wie straks haar sporen zal nalaten. We hebben gekozen voor hen die naar onze smaak hierbij hoge ogen gooien.

Tot slot: binnen het bestek van deze bundel is helaas niet voldoende ruimte om alle filosofische begrippen consequent toe te lichten. Het is onvermijdelijk dat een aantal begrippen zal opduiken dat niet meteen inzichtelijk is. De lezer zij hiervoor verwezen naar basishandboeken (zie bibliografie).

Vierenzestig auteurs hebben aan dit boek meegewerkt. Daarnaast hebben talloze mensen ons van advies gediend, onder wie Wim van Binsbergen, Mineke Bosch, Ilse Bulhof, Urvashi Butalia, Enikö Demeny, Loes Derksen, Hans Dijkhuis, Bunny Ebels, Hester Eymers, Kathy Ferguson, Moira Gatens, Maria Grever, Francisca de Haan, Jolande Jansen, Margaret L. King, Karel van der Leeuw, Cees Leijenhorst, Helma Lutz, Geertje Mak, Marije Martijn, Annelies Moors, Louise Muller, Carla-Rita Palmerino, Henk de Regt, Monica Soeting, Ruth Sonderegger, Silvia Stoller, Siep Stuurman, Peter van der Veer, Mieke de Vos, Geerte Wachter, Els Wagenaar, Xiaochao Wang en Mariëtte Willemsen.

13

Voor het aanvullen van de inleidingen, dank aan Clara Acker, Michiel Leezenberg, Bruno Nagel, Mariwan Kanie, Carolien Ceton en Karel van der Leeuw. Voor de vertalingen dank aan Marieke Borren.

De redactie

Voor de financiële ondersteuning dank aan:

sns Bank

Prins Bernard Cultuurfonds

BIBLIOGRAFIE

- Akkerman, T., en Stuurman, S. (red.), *Perspectives of Feminist Thought in European History 1400-2000*. Londen en New York, Routledge, 1997
- Bor, J., *25 Eeuwen oosterse filosofie*. Amsterdam, Boom, 2003
- Bor, J., *25 Eeuwen westerse filosofie*. Amsterdam, Boom, 2003
- Dijkhuis, H., *De machtige filosoof*. Amsterdam, Boom, 2007
- Rappart, H. van, Leezenberg, M. (red.), *Wereldfilosofie. Wijsgerig denken in verschillende culturen*. Amsterdam, Bert Bakker, 2010
- Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Metaphysics Research Lab, Center for the

VROUWELIJKE FILOSOFEN

Study of Language and Information, Stanford University. Online te raadplegen: plato.stanford.edu

Willemsen, H. (red.), *Woordenboek filosofie*. Assen en Maastricht, Van Gorcum, 1992